

Zeitschrift: Igl Ischi : organ della Romania (Societat de Students Romontschs)
Herausgeber: Romania (Societat de Students Romontschs)
Band: 37 (1951)

Artikel: In document dell'uiara dils Franzos
Autor: Condrau, Guido
DOI: <https://doi.org/10.5169/seals-882031>

Nutzungsbedingungen

Die ETH-Bibliothek ist die Anbieterin der digitalisierten Zeitschriften. Sie besitzt keine Urheberrechte an den Zeitschriften und ist nicht verantwortlich für deren Inhalte. Die Rechte liegen in der Regel bei den Herausgebern beziehungsweise den externen Rechteinhabern. [Siehe Rechtliche Hinweise.](#)

Conditions d'utilisation

L'ETH Library est le fournisseur des revues numérisées. Elle ne détient aucun droit d'auteur sur les revues et n'est pas responsable de leur contenu. En règle générale, les droits sont détenus par les éditeurs ou les détenteurs de droits externes. [Voir Informations légales.](#)

Terms of use

The ETH Library is the provider of the digitised journals. It does not own any copyrights to the journals and is not responsible for their content. The rights usually lie with the publishers or the external rights holders. [See Legal notice.](#)

Download PDF: 26.11.2024

ETH-Bibliothek Zürich, E-Periodica, <https://www.e-periodica.ch>

In document dell' uiara dils Franzos

Ediu ed interpretau da Guido Condrau, stud. iur.

**Per ina memoria, tgei confusiuns u dischuordens la tiara
Grischuna ha stuviu sentir alla fin de quest zecul, de anno
1799, antschavend igls 17 d' october de anno 1798.**

Anno 1798, igls 17 d' october, ei dau la antschatta, u l' anzena d' igl Landstuorn; nua ch' igl 17 da noig ei tochau de stuorn per tut igl cumin de la Cady, per ina enzena de searmi, u serimni ensemen igl pieval, per poder sedefender d' igl enemig franzos, igl qual era per vignir sur igl Cuolm d' Ursera encunter d' nossa Tiara, u patria, ad quella ruinar.

Igls 18 d' october ha igl lud. cumin de Longneza tarmez 400 umans, aramai cun uaffens de ujarra, per dar agit a agli cumin de la cady. Nua ch' quels numnei umans de Longneza ein quella noig loschei, a Surseisa a Curt. Igl gliauter gii, ch' era igls 19 de ochto. ein ei retraigs antrochan Truns, a Sumvig, ad ei vigniu il camond de lau sefermar, antrochan ei detti bucha auters camonds . . . . Ils 21 de ochtober ei la truppa de igl Keisar vignida a Sumvig ad an cumandau gentar. Nua ch' schibein ch' ei era la Domengia d' igl S. Num, sche han ei stoviu mazchegiar per not, ch' ei hagian de dar a gli truppa de migliar. Uras de messa ein ei arrivei a Sumvig, suentar gientar pasei antrochan Muster. Igls 22 d' ochtober eis ei vigniu il camond de retrer a casa igl comin d' Longneza, pertgei ei seigig negin prigel d' igl enemig, pertgei quei seigig stau ina racontada malmadira, u malpatertgada, neer tutta via mal anconuschenta, gie, per gir pli clar, in motif per envidar en la Truppa d' ina pertida u l' outra enten nossa (pau-pa?) tiarra miserabla. Pertgei fin miserabla, perquei ch' salvan bucha fei u curascha (sco . . . .) nos vegls a sco noss chars confederai solvavan a von Temps. Igls 25 d' ochtober ei dau la zecunda laventada enten igl cumin Longneza, nua ch' ils 25 d' ochtober d' noig sei vigniu plidau ner portau novas, che igl inemig franzos seigi pinaus de vignir sur igl Cuolm Lagreina, nua ch' ei

gl'ei finalmeng quella medema noig vigniu tuchau d'stuorn per tut igl cumin d' Longneza, Surseisa, la Foppa, Vall. Enten quei medem momen stei searme, tgi cun guers, tgi cun in uafan, a tgi l' auter per retrer encunter igl cuolm Lagreina . . . Igls 26 de ochtober hei vigniu notizia entras ina Spiuna, ch' ei seigig negin prigel de igl jnemig. Danton ei il pievel retraigs, laschent devos in ferm vacht a pusa. Ach, igl qual vach ei mantenius d' igl cumin Longneza a Vrin, entochan igls 8 d' marz d' anno 1799. Ad aschia daven d' igls 25 d' ochtober d' anno 1798 entrochan igls 6 de marz d' anno 1799 ei la Truppa de igl Keysar restada enten noss Cumins, particularmeng la Chadi a la Foppa, ad enzerchel d' in meinz a Longneza, Wela, Cumbel, Murissen. Bein ch' a gli Truppa vigneva tarmez suenter provian, paun a carn. Enten quei Temps vigneva dau camond ch' tut igls umans anconuschi, u tani, u ligi ora suficiens tier survetsch d'jarra digl 60 onns angiu, ad igls 16 ansy deigien bein practicar ad exersitar, quei ei cun ampren-der igl exercici ner la Regla de ujarra. Passan ascheia vinavon antrocha igls 6 de marz. Ussa bein patertgei tgei, ach chars legens, tgei ei veng chau suenter igls 6 d' marz de noig entuorn las 2 veng la tiarza gada tuchau da stuorn per tut la Tiarra Grischuna, per dar in avis general, pernot che igl jnemig franzos cun tutta forza uregia a lavuri sin tuts mauns ad sin mintga Krenza che fuva poseval de vegnir enten nossa chara Patria, nua che igl pieval hei armaus e retraigs anconter de igl enemig. Igl nies ludeivel cumin de Longneza hein marschei enten la alva de il gy in diember de umans anconter Cunclas, ad l' outra part anconter Muster. Essen igl pieval grischun cun ina Cumpigneia de Keysars campej a Muster, per lau spitgiar igl grond jnemig. Denton tarmetta la truppa franzosa dus officiers cun maschlas sin la fatscha tier igl Kriezroth, per intervignir sche ei veglian capitular u prender sy la costituziun franzosa. Igls Grischuns gareschan: na, na, bucha capitulaziun. Daven ch' igl dus officiers ein stai (returnai, en) spaci de ina ura, nua ch' ei eran a Tujetsch, ad il pieval tut retratgs daven, sche pren mira, veng la Truppa de igl jnemig cun schular e garir anconter de nies pieval grischun, ad an quels, Grischuns numnai, chitschau entrochan Kischliuns, nua ch' ils Grischuns, suenter gig ver battiu anconter de igl jnemig, sch' ein ei stai sforsai de luvrar per moda de Grischuns ad ein resolvi de dovrar igls pals brigals u halumbars, ad era dar igl Landstuorn. En a quei momen ei viul il gron

jnemig franzos daven de Muster, ad quel fugientau, ner mazau, daven d' Muster antroch' ch' igl Cuolm Dursera, ora tier igl logi quei medem di, ch' era igls 6 de marz, Cun prender 2 chanuns ner falschlangas d' la Truppa franzosa, un zercha de 400 franzos ch' eran a Medel, han era priu la fuigia ad temps ad ira sur igl culm Sointgia Maria d' noig. Un zercha de 40 Schuldaus franzos han priu la fuiga per quella noig, ch' era igls 7 de marz enten igl uaul de igl maun d' Medel, igl auter gi piglie perschuniers. Sin quei gii ei il cumin de Longneza retraigs entrocha Medel, a Platta numnau. Essen chau encercha d' 400 umans, sche ven ei novas che igl jnemig franzos seigig arivaus a Glion ad suttan si hagian tut stuviu serender alla forza digl jnemig, schebein ch' ei era biars Keysar a purs sche ei la Truppa franzosa enten in di a mumend vigni d' igl Cuolm d' Kunklas a d' igl maun d' igl steig, d' igl maun d' Tiarra tagliana a scho ers d' igl Cuolm Dursera en a quei cas ha nies lud. cumin survigniu lorda d' retrer anavos. Vignen antrocha Trun d' las 12 uras d' noig sche veng ei ina Speia cun notizia ch' la Truppa seigig arrivada a Ruaun. Per quella fin ha igl cumin de Longneza stoviu quella noig retrer antroche Surseisa a Curt. Igl autar gi, ch' era igls 8 d' marz essan nus arrivai a casa, nua che nies lud. cumin, auters lud. cumins havevan sforzadameng stoviu capitular a prender si la constituziun franzosa, nua ch' chau suenter ei la Truppa franzosa stada enten nossa chara Patria cun prender las postas veglias pernot, che ei possan star ruasseivels a posseder nossa chara Patria. Cun enten curt temps ei vigniu dischmes igls oberkeits a tschentau sy stan molicipalitet. Quel ha regiu antrocha igls tons de igl meins de maig, ad ei han enten quei temps faig dischamar tuts havens uvaffens d' ujarra d' nos purs, ner sin il meins la pli part. Con ha stoviu vignir tribuii, vachas, paun a caschiel ad autras incomoditads, scho erad dischemar la pluralitat tut lur havens uaffans de ujarra, ad ei aschia ju vinavon antrochen igl davos d' avrel alla antschatta d' igl meins d' maig. Igl εμπrem gi d' maigd d' noig ha igl cumin la Cadi serebelli anconter de igl inemig franzos, ad era dau avis als ordra, ad era igl cumin Longneza a tuts igls cumins laventai ad retraigs anconter d' igl inemig franzos igls 2 d' maig fugientau a schiditg (?) antrocha Domat. Igl treis de maig enten igl parer gis ha il forvacht de Longneza tachau igl jnemig a Rechanau, ad continuau quei entir gii quella terribla ujara cun prender in canun de igls

Franzos, schegie ch' nos purs havevan la pli part mo pals a brigals aschalura pers bia gliaut a in maun a gliautar, cun trest selamentar de bia Dunnauns ad affons. Lura sin quei gi ch' era il gi de fiastas Sointgia Crusch, denter l' ina ner las duas d' suenter miez gii eran nos purs antrochan ora tier Cuera, nua che per chischun hei moncava ad els igls guers, ch' ei vevan la pli part in u pals u brigals, sche han ei buca podiu sustener pli ad han per quei motif stoviu far la fuigia antrocha la pon Sol de Rechanau. Lau essan nus sefermei ad vein spitgiau igl jnemig. Danton ei igl inemig fortificaus antras suguers dondanavon, ch' el ei vignius cun ina terribla forza, ch' nos purs ein ladinameng stai sforsai de prender la fuigia ad ira anconter casa. En a quei cas biars antras schar surprender il vin ein malameng vigni compilie d' igl enemitg ch' ei han lau stoviu dar lur mort, muort quei sponder igl lur saung. Igl autar pieval abar tgi per uvauls entuorn, tgi digl maun d' Trin, auters d' igl maun da Fersomi, ch' ei era ina tresta confissiuon de ver u mirar ch' ei han quella noig stuviu loschar sut grotas plontas e pumers. Igl Franzos abar an lura quella noig campei per igl Feld d' rechanau a Panaduz antuorn, ad era quella noig barschau ad arsentau Tumein, cun aunc lau cunspigliau ad arsentau biara gliaud lautier. Ovo, tgei temps, ovo tgei confusiun. A tgi ch' ei buna Gliaud a buns Patriots stei ad ussa schizun vignir saruinei squei schei sut. Ovo a tals ch' ei la chischun d' quei. Igl autar gi, ch' era igls 4 d' maig ein ei a buna ura igl jnemig arrivaus a Glion, ad en ina vilada terribla figura ina truppa tarmez alla Cadi per lau far vendetgia, scho quei ch' igl ei era davenport igls 5 de maig, ad ein vigni a Trun a lau, sin quei che era la Domengia schau cumpleina autoritat alla Schuldada de angular suenter lur plischer. Slundergiau avunda a Trumps sche ein ei retraigs a Sumvig, cun era lau far igl semiglion, suenter vigni a Mustér, cun lau barschar ad arsentar quei gron a bi liug, cun lau far don per millis a millis ch' ei glei ristau mo solettameng quei ton regischs a quei bia lavagau. Suenter haver faig quei donn a quella vendegia, sche ein ei retraigs angiu, restai a Glion, a Cuera antrocha la fin d' quei meinz. D' noig lura ha la Truppa de igl Keysar rutt a priu la possa . . . igl . . . de igls steig, la quala hei vevan ad els priu vidavon per quei motif han igls Franzos stoviu prender la fuigia a retrer daven da nossa Chara Patria ad ei stau antuorn igls 24 de quest mainz d' maig, ad enten igl turnar anavos ad ira

sur igl Cuolm Dursera han igls Franzos friu giu las ponns de Rechanau cun auters ruineivels donns. Suenten de quel ei la Truppa de igl Keysar restada tschau enten nossa Patria u Tiarra, nua ch'igl pieval dellas treis ligias han stuviu survir a gli Truppa cun fadigias u cun S. h. vaccas, Cun menar fuor ner purtar paun sur igl Cuolm Dursera u auters lochks ner cuolms, il qual ha continuau tuta quella stad antrocha igl davos d' october. Igl atun igls 23 de Setember en a quei numnau onn hei la Truppa de igl Russar arrivai a Dursera e retraigs anconter igl Swizarland enten curt temps ha ei pitgei anavos de igl inemig enten igl retuorn de la Truppa de igls Russars hei daventau grons ruineivels dons per motif della gronda teribla fom de quella paupra schuldada restei curt temps a Glion suenter retraigs anconter igl Schuobaland. Igl Franzos ein igl october en a quei onn passai antrocha igl . . . . .

In document dell' uiaira franzosa

Avon biabein tschien onns ha igl εμπrem redactur della «Gasetta Romontscha» de pli tard, prof. Placi Condrau, rimnau cun gronda breigia tuttas notizias screttas sur l' uiaira della Surselva encunter ils Franzos. Denter quels documents historics sto era quest rapport esser staus, el ei denton mai vegnius publicaus sco el ei screts, ha denton surviu sco fontauna sche nus legin la descripziun dell' uiaira franzosa el Calender Romontsch 1899 ne era egl Amitg dil Pievel 1851 (no. 1 — 17; 25; 26), nua che Placi Condrau dat ina clara survesta sur dils embrugls dils onns 1799/1880.

Buca che nies document hagi ina gronda impurtonza historica pertgei ils fatgs principals ein documentai en autras scartiras, quei duei denton buca impedir nus de publicar quest document, malgrad ch'igl ei mo in fragment. Igl original ei screts sin in pupi en format folio da domisduas varts. La continuaziun sin in secund feagl ei ida a piarder enzanua, forsa ch'ins anfla ella ina gada en in cudisch ne schiglioc en in encarden.

Cu ei il document vegnius screts?

In exact datum cu quellas lingias ein vegnidas screttas ei buc indicaus. Sulettamein ord ina remarca astgein nus concluder

che quels patratgs ein vegni screts anno 1799. Il scribent di numnadamein all'entschatta «... alla fin de quest zecul...» Sco nus schein aunc oz per ex. «ils 5 de quest» e manegein ils 5 de quest meins, schevan ins quei gia avon 150 onns. La grammatica romontscha per emprender il lungatg tudestg de 1805 numna expressivamein quella locuziun (pg. 57). Il scribent ha denton buca scret quei document avon la fin d'october, perquei ch'el menzionescha quei datum, e leu cala era il rapport per nus.

Tgi ha scret il document?

Tenor entginas remarclas sto il scribent esser ord Lumnezia. El di gie sez inaga: «igl nies ludeivel comin ein marschei...» ed enzatgei pli tard: «igl cumin de Longneza ein retraigs a Medel. Essan chau en cerca d'400 umans.» Denter quellas duas fransas metta el in punct e tschenta l'emprema frasa ella tiarza persuna dil singular, continuescha ella secunda frasa culla emprema persuna dil plural. Silla interpunziun savein nus buca sefidar, pertgei quella suonda a negina regla ed ei buca consequenta. Il medem vala era per l'ortografia. Nus astgein pia crer ch' il scribent seigi in de quels Lumnezians stai ils 7 de mars 1799 a Platta sco el di sez. In tierz mussament ei ch'el descriva tut quei ch' ils Lumnezians han prestau duront l'entira uiara pli detagliadamein, el descriva quei ch'el sco Lumnezian ha viu, udiu e fatg atras duront tut quels embrugls. Sia intenziun ei stada la medema sco quella de Gion Fidel Berchter de Caverdiras: scriver si ils evenements per ina memoria, sinaquei che nus emblideien buca tgei nos vegls han fatg atras duront che Franzos ed Austriacs ein stai en nossa tiara.

Ein ils evenements veramein historics?

Las notizias sur l'uiara entscheivan cun ils 17 d'october 1798 «nua ch' da noig ei tochau da stuorn en tut la Cadi.» Quei seigi denton stau mo ina fenta ed ils Lumnezians ch' ein vegni tochen Sumvitg han saviu turnar a casa... Pader Placi raquenta era ch'ei seigi vegniu palesau la fin d'october l'arrivada dils Franzos sur il Cuolm d'Ursera, denton seigi tut stau nuot

(Pieth-Hager p. 80). Il protocoll dil ludeivel cussegl d'uiara per anno 1798 raquenta il medem fatg (Annalas I p. 87) cul medem datum dils 17 d'october. El di vinavon ch' ils Lumnezians seigien stai gia ils 18 d'october a Trun e restai leu entochen ils 19, nua ch' ins ha «anflau per bien de schar quei pievel, entochen ch' ins vegn a dar auters camonds.» Suenter la descripziun dil Lumnezian ein els vegni ils 18 entochen Cuort (Sursaissa) ed ils 19 naven da leu a Trun tochen Sumvitg. Pér leu seigi vegniu il camond de sefermar. Quella differenza denter las duas descripziuns san ins forsa declarar aschia: A Mustér sa-vevan ins entras ils umens de Sursaissa ch' ils Lumnezians seigien era sin via. Aschi gleiti ch' ins ha giu novas a Mustér, ch' ils Franzos ni hagien camond ni el senn de vegnir en Rezia schi ditg che quella seigi neutrala, han ins tarmess encunter alla truppa lumneziana il camond de sefermar. Ils 19 d'october ein quels de Trun e Sumvitg turnai a casa, quels de Breil denton restai a Mustér, e quels de Lumnezia a Trun. Aschia di il protocol d'uiara, tenor la descripziun dil Lumnezian fussen ses umens stai a Sumvitg.

Il scribent raquenta era co ils Austriacs ein vegni en Surselva, ch' els ein vegni ils 19 d'october avon miezdi a Sumvitg e suenter gentar a Mustér: «igls 21 8 ober ei la trupa de sia Cesarea Reala Majestad igl Imperatur arrivada a Mustér.» Pader Placi a Spescha ch' era buca fetg scaldaus per ils Austriacs di: «kaiserliche Truppen kamen in die Landschaft und wurden im Kloster einquartiert.» (Pieth-Hager p. 82)

Ils 22 d'october ha il cumin de Lumnezia survegniu il camond de seretret a casa di il scribent, malcuntents per quei ch' ins hagi clamau en agid il cumin de Lumnezia per nuot. Ils 22 d'october scriva il protocolist dil cussegl d'uiara a Mustér: igl Ausschuss «ha era tarmess a Trun che igl pievel de igl cumin de Longneza deigi puspei retrer en siu camond.»

Ch' ei hagi tucchau de stuorn ils 25 d'october en Lumnezia ed a Sursaissa remarca ni pader Placi a Spescha ni il protocol d'uiara. Nus vesein denton ord in decret dils 27 d'october ch' ei sto esser curriu e passau enzatgei extraordinari. Il cussegl d'uiara ha numnadamein cumandau de rinforzar las truppas ella val Medel. Il Cumin della Cadi damonda si Sursaissa per 50 umens, lezs san denton buca tarmetter, per quei ch' els han stuiu schar ira glied sils confins de Glaruna. En lur risposta fan ils

de Sursaisa era buca menziun ch' ei hagi tuccau de stuorn ils 25 d' october e ch' ins hagi temiù ils Franzos vegnien sur la Greina. Quei «vacht» che vegn numnaus en nies rapport, ch' ils Lumnezians han tschentau silla Greina vegn ad esser nuot auter che l' execuziun dell' ordinaziun dil cussegl d' uiaira e dil general Auffenberg, che di tuts ils pass e confins dueian vegnir occupai (Moor, Geschichte von Currätien und der Republick gemeiner drei Bünde 1874 p. 1282). Leu nua ch' ils corps de catschadurs ein buca fermes avunda dueian ins tarmetter truppa austriaca.

Ei fuva pia da quei temps bia truppa austriaca en la Surselva e sco nies scribent remarca «vigneva tarmez suenter provian, paun a carn.» El protocol d' uiaira legin nus ina notizia cul datum dils 25 d' october 1798: «che igl fuor ne provian che vegn per la truppa imperiala deigi mintga vischnaunca urdar ch' ei vegni manau mintgia maj dina vischnaunca a lautra.» (Ann. I p. 104). Entgin temps pli tard hagian denton era ils purs stuiu furnir ina part dil proviant. (An. I p. 106). Ils 22 de november «ei ordinau de scriver agli cussegl d' uiaira ch' el interqueri nua che seigi la munchada che igl provian della truppa de igl imperatur setardi aschi ditg.» (Ann. I p. 108). Era pader Placi a Spescha selamenta sur dils Austriacs che havevan quartier en claustra: «es war Fastenzeit und ihre Tafel forderte Fleisch» (Pieth-Hager p. 82).

Suenter las burasclas digl october raquenta il rapport tgei ch' ils purs han fatg duront igl unviern. En emprema lingia hagian ins stoviu mirar per la truppa austriaca e dasperas ei vegniu exercitau la «regla d' uiaira, digls 60 ons angiu ad igls 16 ansy». Il protocol d' uiaira di buca expressivamein ch' ei seigi vegniu exercitau en mintga vischnaunca, denton hagi il general Auffenberg tarmess a Mustér dus canuns ils 23 de fevrer 1799 e 20 umens seigien vegni instrui leutier. (Ann. I p. 109). Ch' ils giuvens de 16 onns fagevan gia part dil survetsch militar duront quei temps stat buca scret en auters documents, denton astgein nus crer quei senz' auter perquei ch' ei stat scret ella lescha cantonala de 1803: «da 16 onns ensi appartegn mintga burgheis alla miliz (Moor, Geschichte ed a. v. p. 1361).»

Ils 6 de mars, aschia raquenta nies rapport, vegn tuccau da stuornas la notg allas duas. Ils Lumnezians tarmettan in diember umens encunter Cunclas, ils auters vegnan a Mustér. Il protocol

d' uiaira fa menziun, ch' ils Lumnezians e tuts cumins confinonts seigien arrivai a Mustér la sera e la notg dils sis sils siat de mars. La damaun hagian ils Franzos tarmess dus officiers «cun maschlas alvas» tier il cussegl d' uiaira, per dumandar sch' ils Grischuns veglian sesuttametter. Ella descripziun de pader Placi eis ei buca dus officiers, anzi: «ein Tromelschläger mit zwei anderen» (Pieth-Hager p. 83). Il diari de Berchter ch' entscheiva cun ils siat de mars di ch' ei seigi vegniu in officier cun in tambur franzos (Berchtersches Tagebuch 1882 p. 6) la damaun dils siat de mars. Pader Placi a Spescha indichescha denton il datum dils otg de mars. Quei sbagli ei tgunsch pusseivels, per quei che siu diari ch' el veva scret ei berschaus ils sis de matg cun biaras autras caussas. Aschia ha el stuiu turnar a scriver ina secunda gada sias impressiuns sur de quell' uiaira. — Ils Grischuns han vuliu batter ed han tarmess anavos la delegaziun franzosa. La truppa franzosa ei vegnida tochen sil prau de Cons ed han «quels, Grischuns numnai chitschau antrocha Kischliuns». Il protocol d' uiaira di ch' ils Grischuns eran sepostai a Raveras e Cons e hagian stoviu seretener, ed igl inimitg «ei staus vignius ora el vitg Musté». (Ann. I p. 110).

Berchter lai vegnir en sia descripziun mo ina part dils Franzos, e quei senza retegn, tochen ora el vitg (p. 6). Pader Placi denton di: ils Grischuns seigien sepostai cun ils Austriacs dender Raveras — Cons e Marietta. Ils Austriacs seigien allura se retratgs entochen Chischliun (Pieth-Hager p. 84). Allora hagian ils Grischuns priu lur «pals brigals u halumbars ad era igl Landstuorn» en agid, quei ha dau la viulta. Era pader Placi raquenta il medem e Berchter che di ils purs seigien dai alla stuorna cun pals enferrai (p. 3). Il rapport continuescha e di ils Grischuns hagian chitschau ils Franzos ord la tiara « quei medem di ch' era igls sis de marz ». Cheu sto il scribent haver fatg in sbagli, per quei ch' el di pli baul ei hagi tuccau de stuorn ils sis de matg, cull' alva dil di seigien els serendi encunter Mustér. Els ein pia arrivai a Mustér pér la sera ne schizun la notg e l' altra damaun ein ils Franzos vegni sil camp de battaglia, sco il protocol d' uiaira ed era il diari de Berchter menzioneschan, la battaglia ha denton buca giu liug ils otg de mars sco pader Placi manegia (Pieth-Hager p. 83).

Ch' ins hagi priu giu als Franzos dus canuns di mo questa descripziun, denton di era il protocol d' uiaira ch' ils 400 Fran-

zos ch' ein vegni a Medel seigien fugi sur il Lucmagn, ins hagi denton giu el senn ded ir suenter la battaglia de Mustér a Medel per batter encunter quels Franzos. (Ann. I p. 111). Il Lumnezian di en sia descripziun ch' els seigien stai 400 umens a Platta, denton seigien ils Franzos seretratgs sur il cuolm s. Maria.

Ils de Lumnezia fussen stai ils sulets ch' ein directamein suenter la battaglia serendi a Medel, pertgei quella ha cuzau mo tochen miezdi. Aschigleiti ch' ins ha survegniu novas ch' ils Franzos seigien gia a Glion, eis ei clar ch' ils Lumnezians statan buca lischents enta Medel, els tuornan a casa. De tut quei fa il protocol d' uiaara buca pli menziun, el cala si culla capitulaziun de nies cumin. Mo quei ei suenter ch' ils Lumnezians han survegniu il camond ded ir a casa. Suenter nossa descripziun fussen ils Lumnezians stai ils siat de mars a Platta, turnai anora il medem di ed i encunter Trun entochen a Cuort (Sursaissa). Quei fuss gie bein pusseivel, era sch' ins pren che la battaglia de Mustér hagi giu liug ils siat de mars avonmiezdi. Tenor il diari de Berchter ein ils Franzos vegni ils nov de mars a Mustér (p. 8 en dus dis suenter). Ils Franzos eran denton gia a Rueun cura ch' ils Lumnezians ein stai a Trun. Sche quei fuss stau ils siat de mars, allura fussen ils Franzos arrivai gia ils otg de mars a Mustér. Ch' ei seigi stau ils nov de mars vegn aunc susteniu tras quei, che nies scribent ha gia sbigliau il di della battaglia a Mustér. Per quei motiv ein ils evenements che succedan la battaglia de Cons era ruchegiai per in di anavon.

La descripziun continuescha ch' ei seigi «vigniu dischmess igl Oberkeits a tschentau sy molicipalitet. Quel ha regiu auctrocha ils tons de igl meins de maig.» Quei di era il protocol d' uiaara en sia davosa construcziun: «igl sgr. General en Chef Massena ha reclamau la regenza veglia et nomnau la Regenza Municipala.» (Ann. I p. 112). Berchter di che Massena hagi annullau las autoritads grischunas ils 21 de mars, denton di el buca con ditg la regenza franzosa ei stada vid il guvernagl. (Berchter p. 8s).

«Igl εμπрем gi d' maig d' notg ha il Cumin la Cadi serebelli.» Aschia continuescha nies rapport. La rebellun ch' era preparada ell' Austria ei rutta ora ella entira Surselva il medem temps. Quei raquenta era Berchter en siu diari (p. 9ss.). Ils Lumnezians, aschia raquenta Berchter (p. 15), duevan ir dal

maun da Valendau a Rehanau, mo quels seigien i a Sevgein e da leu culs auters. Pader Placi raquenta era quella rebellun della Surselva, el era a Cuera ed ei dabot vegnius encunter alla truppa sursilv. per far turnar a casa quella (Pieth-Hager p. 97) denton ha el stuiu sezuppar dils purs sinaquei che quels sturneschien buc el. Il de Lumnezia di che sia gliud hagi gl' auter di attaccau ils Franzos gia beinmarvegl. Berchter completescha quei rapport e raquenta pli detagliadamein la battaglia denter Domat e Cuera (p. 15s.) pli u meins sin tuttas varts, ferton che nies rapport di ch' els seigien seretratgs entochen Rehanau e pér leu fugi vesend ch' igl inimitg era bia pli ferm. Cura ch' ils purs ein vegni si da Domat han els era detg il verset de Horaz:

Quidquit delirant reges plectuntur Achivi. (Epist I 2. 14).
Denton en lur moda e maniera:

La teila ei urdida el Tirol dals gronds signurs,
tessida e tratg' en culs cavels de nus purs

(Berchter, Diari p. 3)

Che la terrada de Rechanau ei stada per gronda part ina consequenza dell' eivradad dils Sursilvans dian tuts scribents Berchter fa de capir nus quei cheutras che Rehanau ei stau in liug de grond traffic e commerci, e gest sil di che nos purs eran leu ella battaglia seigien aunc dus ni treis carrs vin arrivai (p. 16). Ils Sursilvans ein stai quels dis aschi muotis ch' els han fatg fiasta.

Il rapport continuescha e di: ch' ils purs hagian tuts stuiu fugir egi uaul dal maun de Trin e Versomi. Duront quella notg seigien ils Franzos i a Tumein ed han leu sblundergiau ed arsentau igl entir vitg. Berther raquenta il medem en siu diari. (p. 17s). El raquenta l' entira vendetga dils Franzos pli detagliadamein, ch' il Lumnezian. Aunc pli biars detagls indichescha pader Placi sur della vendetga dils Franzos. Denton raquenta era il Lumnezian ch' ils Franzos seigien vegni a Mustér ed hagian arsentau quei grond e bi liug. Suentur lur vendetga ein ils Franzos i a Cuera e stai leu tochen la fin dil meins.

Ils 24 de matg ein ils Austriacs danovamein ruts en nossa tiara ed han catschau ils Franzos ord quella. Allora ein ils Austriacs stai cheu ed il pievel ei vegnius mudergiaus bravamein. Il diari de Berchter cala cun la vendetga dils Franzos a Mustér, quei vul dir culs sis de matg; el fa neginas remarclas sur de quei

ch' ei curriu e passau suenter. Mo pader Placi dat a nus aunc entgins sclariments da quellas varts.

Sco davos eveniment numna nies cronist ils Russ ch' ein tratgs tras nossa tiara ils 23 de settember 1799. E lura fa el aunc ina remarca co nos purs seigien vegni mudergiai entras purtar paun per ils Austriacs sur il cuolm d' Ursera.

Conclusiun

Nus vesein pia che tuts evenements principals che nies cronist scriva ein gia documentai en pliras autras scartiras. Nus havein naturalmein era buca consultau tuttas scartiras ch' existan sur dell' uiara franzosa ella Surselva; quei havess era buca bia senn.

Sche tuts fatgs ein historics, tgei valeta ha lu aunc igl entir document? Pervia de quei ha el naturalmein tuttina ina impurtonza. E la finala sche l' historia dell' uiara franzosa havess era buca basegns de quella descripziun sa ella era haver in interest per ils filologs. Ei seigi mo fatg attents sin in plaid ne l' auter sco per ex. «speia» che vul dir ton sco spiun, brigal — ils pals? ch' ils purs havevan sco uaffens — ed aschia vina von. Ei sa era cuntener caussas grammaticalas, ne syntacticalas. Plinavon vesan ins ch' ins duvrava da gliez temps bia plaids tudestgs. — Nus stuein pia dir alla fin: atgnamein stuessen ins entscheiver pér ussa, sch' ins vuless veramein nezegiar ora il document.